

Środek ciężkości Państwa Polskiego, czyli rozważania o centrum politycznym Polski między Odrą, Notecią a Wisłą

Historyk Władysław Semkowicz pisał: „pod koniec X wieku terytorium państwowe Polski obejmowało niemal dokładnie obszar dorzeczy Odry i Wisły. Obie rzeki wiązały wszystkie ziemie rdzennie polskie w zawartą i spoistą całość. Bieg dopływów zewnętrznych tych rzek wyznaczał kierunek ekspansji”. W tak zakreślonej przestrzeni, rola organizatorów państwa przypadła gnieźnieńskim Piastom: Lestkowi, Siemomysłowi oraz Mieszkowi I. Ich rodzima kraina, położona nad Wartą, ciążyła w naturalny sposób ku Odrze, ale otwierała się też na środkowe dorzecze Wisły. W dokumencie *Dagome iudex* (992) pojawiło się dla Mieszkowego władztwa określenie *państwo Schinesghe* – nazwa utworzona zapewne od stołecznego Gniezna. Aktywność polityczna Piastów znalazła oparcie w warunkach geograficznych dorzecza Odry i Wisły. Wielkopolska stała się zwornikiem obu dorzeczy i głównym ośrodkiem młodej państwowości polskiej. Znajdowała się w otulinie innych dzielnic polskich i nie stykała się z granicami zewnętrznymi kraju. Były to idealne warunki dla centrum politycznego i kościelnego władztwa Piastów.

Wielkopolska nie utrzymała jednak roli politycznego centrum kraju. Ośrodek decyzyjny przesunął się jeszcze w XI wieku do Krakowa, by na krótko zagościć w Płocku, po czym ponownie w XII wieku znalazł się w Małopolsce. Po kilku stuleciach centrum polityczne przeniosło się do Warszawy. Gdy obserwujemy te zmiany na mapie Polski, to dostrzeżemy, że polityczny środek ciężkości znajdował się zawsze w obrębie terytorium położonego między Odrą, Notecią a Wisłą. Tę przestrzeń – zresztą o wybitnych walorach strategicznych – geograf Andrzej Piskozub nazwał rdzeniem piastowskiej państwowości. W minionym tysiącleciu wszystkie centra polityczne Polski – Gniezno, Kraków, Warszawa – znalazły się na tym obszarze. Podobnie rzecz się miała z arcybiskupstwem i biskupstwami powstałymi w okresie wczesnopiastowskim i trwale funkcjonującymi. Stolice hierarchów kościelnych w Gnieźnie i Poznaniu pozostawały w rdzennej przestrzeni, zaś biskupstwa w Krakowie, Wrocławiu, Płocku i Włocławku na jej obrzeżach. Przesunięcia ośrodka stołecznego, mimo iż dokonywały się na stosunkowo niewielkim obszarze – między Odrą, Notecią a Wisłą, pozostają jednak swoistą cechą rozwojową państwa polskiego.

Co sprawiło, że Wielkopolska, będąca kolebką państwowości, wyczerpała swój potencjał ośrodka dyspozycyjnego Piastów? Przecież rozlewiska Warty, od ujścia Noteci aż do Odry, czyniły tę ziemię bezpieczną od zachodu, a Noteć chroniła ją od północy. Jednak zagrożenie przyszło z południa, gdy książę czeski Brzetysław I wykorzystał rozpad władztwa Mieszka II i złupił w 1039 roku Wielkopolskę. Pozbawiona struktur państwowych i kościelnych kraina nie pozostawała atrakcyjnym miejscem dla przystępującego do odbudowy monarchii Kazimierza I Odnowiciela. Nadto pomoc cesarstwa w odbudowie Polski ograniczała Piastom możliwość prowadzenia aktywnej polityki z Wielkopolski. Dynastia zatem opuściła swą rodową przestrzeń i wybrała Kraków. Małopolska, z zasobnym rolnictwem, oparta o łuk karpacki i otoczona od zachodu oraz od północy ziemiami polskimi gwarantowała im bezpieczeństwo. Miejszem koronacji pozostało jednak Gniezno, w którym Bolesław II Śmiały reaktywował metropolię kościelną i gdzie sam przyjął koronę (1076). Małopolska sprzyjała też kontaktom Piastów z Węgrami oraz z Rusią. Już panowanie Bolesława Śmiałego potwierdziło nowe możliwości małopolskiego adresu, mimo że król popadł w konflikt z tamtejszym możnowładztwem.

Kryzys państwa piastowskiego po śmierci Mieszka II (1034) po raz pierwszy doprowadził do zmiany centrum politycznego kraju. Kolejny kryzys, związany z wygnaniem Bolesława II Śmiałego (1079), „zaowocował” marginalizacją polityczną Polski i przesunięciem rezydencji władcy do Płocka. Wybór Mazowsza, dzielnicę peryferyjnej i w istocie rubieży łacińskiej Europy, potwierdzał wycofanie

się Władysława I Hermana z aktywnej polityki. Dla jego syna, Bolesława III Krzywoustego, Płock stał się punktem wyjścia do poprowadzenia skutecznej ekspansji na Pomorze. Rozbicie dzielnicowe przywróciło Krakowowi rangę zwierzchnią, czyniąc go stolicą dzielnic senioralnej i siedzibą księcia Polski. W koncepcji politycznej Krzywoustego dzielnicą zwierzchnią, z Krakowem i Gnieznem, objęła ziemie położone na styku Małopolski i Wielkopolski. Ośrodek gnieźnieński w planie politycznym dynastii pozostawał stolicą polskiego Kościoła. Zasięg władzy arcybiskupa gnieźnieńskiego pokrywał się z ówczesnym władztwem Piastów. Bolesław III Krzywousty powstrzymał zakusy arcybiskupstwa magdeburskiego i uzyskał, tak jak Bolesławowie – Chrobry i Śmiały – gwarancje papieskie dla samodzielności kościelnej Gniezna (1136).

Dwieście lat rozbicia dzielnicowego (1138–1320) wytworzyło na ziemiach polskich wiele lokalnych ośrodków decyzyjnych. Jednak trzy linie piastowskie: śląska, wielkopolska i mazowiecka rywalizowały o Kraków przez cały okres decentralizacji państwa. Udany program odbudowy Królestwa oznaczał, obok koronacji, posiadanie Wielkopolski i Małopolski. Przemysł II, koronując się w Gnieźnie (1295), nie dzierżył Małopolski, zaś Wacław II Czeski wraz z koronacją (1300) przejął chwilową kontrolę nad całym władztwem piastowskim. Odbudowa Królestwa Polskiego stała się dziełem Władysława Łokietka, który w Małopolsce osadził centrum decyzyjne, a Kraków – wbrew dotychczasowej tradycji – uczynił miejscem koronacji (1320). W późnym średniowieczu i u progu nowożytności wzgórze wawelskie – rezydencja władcy i katedra koronacyjna – wyrażało najpełniej ideę polskiej monarchii. Kraków stał się centrum politycznym zintegrowanego i rozszerzającego się Królestwa Polskiego, a nadto miastem uniwersyteckim. Zdawało się, że pełnia władzy monarszej spoczywa w Krakowie. Jednak rozwój monarchii stanowej w Polsce, w istocie monarchii stanowej tylko jednego stanu, sprawił, że decyzje wagi państwowej niezwykle często zapadały poza Krakowem, w miejscach spotkań królów z reprezentacją stanu szlacheckiego.

Co sprawiło, że Kraków pod koniec „złotego wieku” utracił pozycję centrum politycznego Korony Polskiej i Rzeczypospolitej Obojga Narodów? To efekt złożonego procesu. W następstwie rozrostu Królestwa Polskiego: po odzyskaniu Pomorza Gdańskiego i zhołdowaniu Prus Zakonnych (1466), a potem Książęcych (1525), po włączeniu Mazowsza (1529) i umocnieniu związku z Litwą (1569) pozycja Krakowa – leżącego na południowym obrzeżu państwa polsko-litewskiego – stawała się coraz bardziej peryferyjna. Była peryferyjna nawet w obrębie samej Małopolski. Kraków pozostawał poza zasięgiem wiślanego spławu zboża do Gdańska. Związek z Węgry i obecność polskiej dynastii na tronach czeskim oraz węgierskim podtrzymywały międzynarodową rangę Krakowa w środkowoeuropejskim władztwie Jagiellonów. Wycofanie się dynastii z kierunku południowego oraz wzrost polskiej aktywności w polityce bałtyckiej i wschodniej otwierały szlachecką Rzeczpospolitą na poszukiwania nowego centrum politycznego. Wszystko wskazywało na konieczność umiejscowienia go w środkowym dorzeczu Wisły. Gdy przeglądamy rejestr zjazdów szlachty, sejmików generalnych i sejmów z okresu jagiellońskiego, to z łatwością dostrzegamy jak często odbywały się one w Piotrkowie, Radomiu, Sandomierzu, Lublinie i Warszawie, ale nie w Krakowie.

Awans Mazowsza w Koronie Polskiej był następstwem tych samych czynników, które odebrały polityczną pozycję Krakowowi. Mazowsze zostało włączone ostatecznie do Korony dopiero przez Zygmunta I Starego, ale wówczas Polska już kontrolowała ujście Wisły, uzależniła Prusy Książęce i pozostawała w trwałym związku z Litwą. Mazowsze z krainy peryferyjnej i niegdyś wystawionej na ataki obcych, stało się dzielnicą bezpieczną i centralnie położoną w rozległym państwie polsko-litewskim. Odzyskało pozycję w handlowej wymianie dalekosiężnej i czerpało profity z wiślanego handlu zbożowego. Dostępność przeprawy przez Wisłę pod Warszawą – w drodze z Krakowa do

Wilna – czyniła mazowiecki adres atrakcyjniejszym od Lublina. Szlachta zdecydowała już w Lublinie w 1569 roku, że Warszawa będzie stałym miejscem obrad sejmiku walnego, a wkrótce wybrano stolicę Mazowsza na miejsce wolnych elekcji. Od czasów Stefana Batorego, księcia pruscy i księcia kurlandzcy – lennicy Rzeczypospolitej, składali hołdy przed bernardyńskim kościołem św. Anny w Warszawie. Nim Zygmunt III Waza wraz z dworem królewskim ostatecznie zjechał do Warszawy, szlachta – jako suweren – wybrała Warszawę na centrum polityczne sfederalizowanej Rzeczypospolitej.

W piastowskim Gnieźnie, jeszcze przed rozbiciem dzielnicowym, okrzepła struktura polskiego Kościoła. W Krakowie, u progu nowożytności, formowała się idea monarchii polskiej i polsko-litewskiej. Zaś Warszawa stała się najważniejszym miejscem dla realizacji szlacheckiego republikanizmu. W latach 1573–1764 odbyły się tu wszystkie wolne elekcje królów polskich z poprzedzającymi je sejmami konwokacyjnymi. W ciągu dwustu lat obradowały tu prawie wszystkie sejmy Rzeczypospolitej. W politycznej praktyce podtrzymywano jednak więź między nowym centrum politycznym a historycznymi ośrodkami Polski. Król, wybrany i rezydujący w Warszawie, był koronowany w Krakowie przez arcybiskupa gnieźnieńskiego. Arcybiskup gnieźnieński jako prymas Polski zyskiwał uprawnienia regenta w okresie bezkrólewia. Kraków utrzymywał stołeczną rangę, będąc miejscem koronacji władców i ich pochówków. Gdy Zygmunt III Waza osiadł wraz z dworem królewskim w Warszawie Rzeczpospolita Obojga Narodów wypełniała cały pomost bałtycko-czarnomorski. Warszawa stała się centrum politycznym państwa rozciągającego się od ziem nadnoteckich po Zaporozie i od Tatr po Estonię.

Choć Rzeczpospolita była jednym z najrozleglejszych państw europejskich, to nigdy nie sformułowała własnej idei imperium i tym samym jej nie realizowała. W dobie nowożytnego absolutyzmu pozostawała państwem pozornie scentralizowanym. Postępująca w XVII wieku erozja szlacheckiego republikanizmu i oligarchizacja życia politycznego sprzyjały decentralizacji władzy. Rzeczpospolita w istocie stawała się federacją kilkudziesięciu władztw magnackich. Rozkład instytucji wolnej elekcji i sejmiku był jednym z istotnych czynników permanentnego kryzysu suwerenności w XVIII wieku. Obrazu dopełniało załamanie gospodarcze. Opisywane zjawiska odcisnęły swe piętno na wizerunku Warszawy. Nie zaznała intensywnego rozwoju jak inne stolice scentralizowanych monarchii europejskich. Miasto wypełnione licznymi rezydencjami magnackimi otaczały jurydyki. Pozostawało siedzibą monarchii pozbawionej realnej władzy, a także miejscem obrad sejmików – coraz częściej zrywanych. W okresie unii personalnej z Saksonią (1697–1763) monarcha zwykle rezydował w Dreźnie a nie w Warszawie. Program reform podjętych w okresie stanisławowskim uczynił Warszawę na nowo centralnym ośrodkiem politycznym kraju.

Upadek Pierwszej Rzeczypospolitej oznaczał również degradację Warszawy. Miasto między trzecim rozbiorem a pokojem w Tylży pozostawało w roli nadgranicznego ośrodka nowozdobyczej pruskiej prowincji. Utworzenie Księstwa Warszawskiego przywróciło funkcje stołeczne Warszawie (1807). W Księstwie znalazły się też historyczne stolice Polski – kościelna w Gnieźnie i państwowa w Krakowie. Korekta granic między zaborcami, dokonana po upadku Napoleona I, potwierdziła przynależność aż 82% terytorium dawnej Rzeczypospolitej do Rosji. Pod berłem rosyjskich carów znalazło się Królestwo Polskie wraz ze stołeczną Warszawą (1815). Piętnastolecie poprzedzające wybuch powstania listopadowego to dla Warszawy kolejny okres stołeczności w państwie o ograniczonej suwerenności. Klęska powstania listopadowego oznaczała dla miasta marginalizację. W XIX wieku społeczeństwu polskiemu nieobecne było doświadczenie emigracji politycznej. W okresie międzypowstaniowym (1831–1863) adresem polskiego wychodźstwa stał się Paryż. Centrum polskiego życia politycznego i artystycznego przeniosło się wówczas do Francji.

W okresie niewoli narodowej rola najważniejszego ośrodka polskości w zaborze pruskim przypadła Poznaniowi. W zaborze austriackim ośrodkiem porównywalnej rangi pozostawał Lwów. W dobie autonomii galicyjskiej Kraków odzyskał swą należną mu rangę. Polityka imperialna Romanowów wobec Polski sprawiła, że to Warszawa wielokrotnie znajdowała się na pierwszej linii konfrontacji militarnej z Rosją. Po klęsce powstania styczniowego, wbrew intencjom rosyjskiego zaborcy, Warszawa wyrosła na centralny ośrodek wielkomiejski w skali obszaru dawnej Rzeczypospolitej. W powszechnym odczuciu społeczeństwa polskiego utrzymała funkcje ośrodka stołecznego, pomimo formalnej degradacji. Była trzecim co do wielkości, obok Petersburga i Moskwy, miastem Imperium Rosyjskiego i największym ośrodkiem typu metropolitalnego na ziemiach polskich. U progu pierwszej wojny światowej znalazła się wśród dziesięciu największych miast europejskich. Sprostała podjętej na nowo funkcji stolicy Odrodzonej Rzeczypospolitej.

W polskim uniwersum symbolicznym Warszawa jest nie tylko siedzibą najwyższych władz państwowych, ale i miejscem walk o niepodległość. Insurekcja kościuszkowska i rzeź Pragi, powstanie listopadowe, konspiracja okresu powstania styczniowego, Bitwa Warszawska 1920 roku i obrona w 1939 roku oraz Powstanie Warszawskie nadały miastu szczególną pozycję. Polskie Państwo Podziemne, zorganizowane na wzór konspiracji z czasów powstania styczniowego, miało tu również swoje kierownictwo. I choć kolejny raz w naszych dziejach polityczne centrum Polski znalazło się na wychodźstwie, początkowo we Francji, a następnie w Londynie, to ranga Warszawy podczas II wojny światowej była niekwestionowana. Komunistyczny ośrodek władzy zależny od Stalina, po chwilowym pobycie w Lublinie i wahaniach co do wyboru stolicy, osiadł w zniszczonej Warszawie. Komuniści wykorzystali odbudowę miasta do legitymizacji swojej pozycji. Centralizacja władzy, typowa dla realnego socjalizmu, wzmacniała w skali kraju metropolitalny charakter Warszawy. Odbudowa i rozwój miasta potwierdziły niezwykłą determinację i żywotność narodu polskiego. Z perspektywy przemian cywilizacyjnych ostatniego ćwierćwiecza należy odnotować, iż centrum polityczne państwa polskiego, w dobie globalizacji, staje się metropolią o ponadregionalnym zasięgu oddziaływania.

Jerzy Bracisiewicz

Literatura:

- ◆ Lech Leciejewicz, *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Wrocław 1989
- ◆ Władysław Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962
- ◆ Włodzimierz Szafrński, *Płock we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1983
- ◆ Janina Bieniarzówna, Jerzy Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992
- ◆ Janina Bieniarzówna, Jan Malicki, *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1984
- ◆ Jacek Purchla, *Kraków – prowincja czy metropolia*, Kraków 1996
- ◆ Jacek Purchla, *Matecznik Polski: pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 1992
- ◆ Andrzej Zahorski, Marian Marek Drozdowski, *Historia Warszawy*, Warszawa 1997
- ◆ *Elekcje królów Polski w Warszawie na Woli 1575–1764*, red. Marek Tarczyński, Warszawa 1997
- ◆ *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 roku*, red. Irena Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1973
- ◆ Lech Królikowski, Marek Orłowski, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, Warszawa 2009
- ◆ Andrzej Piskozub, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Warszawa 1987